

świętej Rodziny do Egiptu, w drugim natomiast, zatytułowanym *O wcielonym Słowie (De verbi incarnatione)*, analizuje zwiastowanie i narodzenie Jezusa. Wszystkie rozdziały wieńczy zakończenie, po którym autor zamieszcza angielskie streszczenie analizowanych treści. Bibliografia podzielona jest na: źródła, źródła pomocnicze, słowniki i komentarze oraz literaturę pomocniczą. Na końcu znajduje się indeks osób i spis treści książki.

Książka Marka Gilskiego *Mariologia centonów* jest pierwszą tego typu pozycją naukową, nie tylko w Polsce, ale i na świecie, poruszającą w sposób syntetyczny mariologiczny aspekt w centonach chrześcijańskich. Zastosowane metody pozwoliły Gilskiemu wyłonić całościowy obraz Maryi, zawarty w centonowej twórczości wczesnochrześcijańskiej. Przeprowadzone dogłębne analizy treści tych utworów, ich zależności, podobieństwa i analogie do ewangelicznych przekazów na temat Matki Jezusa, pozwoliły autorowi osiągnąć postawiony we wstępie cel pracy, ukazać Maryję, Jej postać i rolę na tle zbawczych wydarzeń Jej Syna. Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt pionierskości poruszonej przez Gilskiego tematyki. Dotychczasowe badania szły w kierunku chrystologicznej analizy centonów, zwłaszcza homeryckich. Porównanie ze sobą wszystkich centonów chrześcijańskich w kontekście Matki Jezusa jest zupełnym *novum* we współczesnych badaniach naukowych.

Struktura książki, jej systematyczny podział na rozdziały i podrozdziały, opatrzone wnikliwymi wnioskami, sprawia, że lektura *Mariologii centonów* staje się ciekawa i zajmująca.

ks. Dariusz Piasecki – Lublin, KUL

Józef GRZYWACZEWSKI, *The Biblical Idea of Divine Mercy in the Early Church*, Warszawa 2016, Wydawnictwo Naukowe UKSW, ss. 378.

Wydana w języku angielskim książka autorstwa Księdza Profesora Józefa Grzywaczewskiego zatytułowana *Biblijne pojęcie Bożego miłosierdzia w Kościele pierwotnym (The Biblical Idea of Divine Mercy in the Early Church)* stanowi ciekawe pod względem historycznym i teologicznym studium. Mamy tutaj do czynienia z tak bardzo dzisiaj potrzebnym opracowaniem interdyscyplinarnym, w którym podjęte zostały wątki biblijne, historyczne, patrystyczne, dogmatyczne i ascetyczne. Dzięki temu recenzowana pozycja adresowana jest do szerokiego grona odbiorców, ponieważ uwzględniona w niej została wieloaspektowość tematu, który skrótowo nazwać można Bożym miłosierdziem.

Opracowanie ks. J. Grzywaczewskiego składa się z sześciu zasadniczych części, ze wstępu, zakończenia oraz bogatego wykazu bibliograficznego. Pierwsza i druga część (s. 4-95) ma charakter typowo biblijny, ponieważ zawiera omówienie najważniejszych idei związanych z rozumieniem Bożego miłosierdzia w Piśmie Świętym, poczynając od najstarszych wersetów Starego Testamentu, poprzez

historię Izraela a skończywszy na Nowym Testamencie. Jest to solidne studium, podbudowane właściwie dobranymi i dobrze zinterpretowanymi tekstami biblijnymi, w którym czytelnik może dostrzec najistotniejsze elementy Bożego przesłania związanego z miłosierdziem.

Kolejne trzy części monografii ks. prof. Józefa Grzywaczewskiego odnoszą się do czasów patrystycznych. Najpierw Autor przedstawia sposób korzystania przez Kościół poapostolski z owoców Bożego miłosierdzia w formie sakramentalnej i pozasakramentalnej (s. 96-127). W pierwszym przypadku chodziło o chrzest i przekonanie, że głodzi on grzechy, o czym wspominają najstarsze pisma tego czasu, zwłaszcza zaś *Didache*, *List do Koryntian* św. Klemensa Rzymskiego, czy też *Apologia* św. Justyna. W tym samym czasie wypracowano również naukę o możliwości tzw. drugiej pokuty (*secunda paenitentia*), której pionierem okazał się Hermas, autor *Pasterza*, przez pewien zaś czas kontynuatorem tej idei był Tertulian, później zaś ją odrzucił.

W czwartej części, zatytułowanej „Teologiczne rozważania o Bożym miłosierdziu a praktyka odpuszczania grzechów na Wschodzie” (s. 128-207), zapoznujemy się z nauką dotyczącą miłosierdzia i pokuty u takich teologów, jak Klemens Aleksandryjski, Ojcowie Kapadocecy, św. Jan Chryzostom. Ks. Grzywaczewski przedstawia wypracowaną przez nich doktrynę na temat Bożego miłosierdzia i praktyk pokutnych, które stawały się coraz bardziej widoczne w Kościele.

Ostania część patrystycznych rozważań na temat Bożego miłosierdzia oraz praktyk pokutnych (rozdział piąty) obejmuje środowisko zachodnie ze szczególnym uwzględnieniem nauki św. Cypriana z Kartaginy, św. Ambrożego z Mediolanu, św. Hilarego z Poitiers, św. Augustyna, św. Cezarego z Arles i św. Leona Wielkiego (s. 208-277). Tutaj nasuwa się drobna uwaga, czy nie należało ułożyć chronologicznie wymienionych teologów, mianowicie papieża Leona umieścić przed biskupem Arles?

Całość opracowania kończy się odniesieniem do czasów współczesnych. Autor ukazuje, w jaki sposób biblijna i patrystyczna nauka o Bożym miłosierdziu znalazła swoje przedłużenie i zastosowanie u apostołki Bożego miłosierdzia Siostry Faustyny Kowalskiej oraz w nauczaniu ostatnich papieży Jana Pawła II i Franciszka (s. 278-289). Szkoda, że nie przeznaczono nieco miejsca dla papieża Benedykta XVI, który tak często wskazywał na Ojców Kościoła i na ich doktrynę odnoszącą się do Bożego miłosierdzia. Wydaje się, że w tej części można było poświęcić mu jeden punkt opracowania.

Studium ks. prof. Józefa Grzywaczewskiego posiada charakter przekrojowy, co stanowi niewątpliwie jego wielką zaletę. Można bowiem poznać ideę Bożego miłosierdzia propagowaną na kartach Pisma Świętego, zwłaszcza zaś w nauczaniu Chrystusa i apostołów, ze szczególnym uwzględnieniem św. Pawła, a następnie wyjaśnianą w Kościele przez wielkich teologów okresu patrystycznego. Ten szeroki wachlarz autorów pozwala dostrzec dynamizm w rozwoju doktryny związanej z właściwym rozumieniem, na czym polega Boże miłosierdzie względem ludzkości. Zrodzona z niego praktyka pokutna jest z pewnością odpowiedzią na pochylającego

się Boga nad upadłą ludzkością. Autor opracowania dostrzega wielkie bogactwo pojęcia miłosierdzia, które rozumiano nie tylko w sensie przebaczenia Bożego i ludzkiego, ale także jako dobroczynność podejmowaną w działalności charytatywnej i osobistą pracę człowieka prowadzącą go do uświęcenia i zbawienia.

Z całą pewnością postawiony przez Autora cel książki został osiągnięty, ponieważ w sposób niezwykle kompetentny i rzeczowy, w oparciu o dobrze dobrane źródła omawia naukę o Bożym miłosierdziu, poczynwszy od Starego i Nowego Testamentu, poprzez wybranych pisarzy greckich i łacińskich pierwszych wieków Kościoła. Swoistym ukoronowaniem zaś tego zagadnienia jest odniesienie się do czasów współczesnych. Całkowicie zrozumiałe jest, przy tak rozległym temacie, że ks. Grzywaczewski podjął decyzję, by dokonać wyboru autorów starożytnych, najbardziej znanych teologów i reprezentatywnych dla okresu patrystycznego.

Cieszy zatem fakt wydania tak bardzo potrzebnej monografii w znanym i cennym Wydawnictwie Naukowym UKSW w Warszawie. Posiada ona wśród podkreślonych już wielu walorów także aspekt czysto praktyczny. Może stanowić pomoc do dalszych badań doktryny patrystycznej na temat Bożego miłosierdzia i pokuty w pierwszych wiekach Kościoła, ułatwia dialog ekumeniczny, ale też jest niezwykle przydatna w codziennej pracy duszpasterskiej kapłanów i zespołów parafialnych. Biblijne przesłanie o tym, że Bóg jest miłosierny, sprawiedliwy i przebaczący ludziom grzechy pozostaje zawsze aktualne i staje się ważne w każdej epoce. Dlatego też byłoby wskazane wydać wspomnianą monografię w języku polskim, by mogła służyć szerszemu jeszcze gronu odbiorców.

ks. Bogdan Czyżewski – Gniezno, UAM

Józef GRZYWACZEWSKI, *The Biblical Idea of Divine Mercy in the Early Church*, Warszawa 2016, Wydawnictwo Naukowe UKSW, ss. 378.

Najnowsza anglojęzyczna monografia znanego patrologa z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, ks. Józefa Grzywaczewskiego, jest przekrojowym ujęciem rozumienia idei miłosierdzia Bożego w myśli starożytnego Kościoła. Inspiracją do napisania książki mógł być udział w międzynarodowych kongresach poświęconych Bożemu miłosierdziu, a przede wszystkim rok Bożego miłosierdzia ogłoszony przez papieża Franciszka, którego pokłosiem jest prawdopodobnie niezwiązany bezpośrednio z tematem rozdział ostatni, „współczesny”, omawiający istotny wkład do nauki o Bożym miłosierdziu siostry Faustyny oraz papieży Jana Pawła II i Franciszka.

Pierwszą część monografii, obejmującą 1/3 jej objętości (ponad 100 stron), stanowi szczegółowa prezentacja biblijnej nauki o miłosierdziu, uwzględniająca słusznie wyjaśnienie głównych terminów hebrajskich i greckich. Te same zagadnienia w nieco odmienny i dużo bardziej syntetyczny sposób omówił wcześniej ks. Leszek Mateja w solidnej monografii *Oblicza miłosierdzia. Historyczne uwa-*